

Εξιστορώντας την προσφυγιά και την αναγκαστική μετανάστευση στα παιδικά βιβλία - Υπερβαίνοντας την παιδαγωγική λογοκρισία [1]

Στη βάρκα,
την στοίβαξαν, δέμα ανεπίδοτο,
χωρίς αξία και χωρίς όνομα.
Στο νησί, έβγαλε το σωσίβιο ,
της έδωσαν να φάει.
Σκούρα και δύσοσμη,
η ιστορία της δεν άρεσε.
Την τύλιξαν σ' αστραφτερές σελίδες.
Την φώτισαν με λυκαυγές
και γαλανό Αιγαίο.
Και την λησμόνησαν.
Αργότερα,
η συγγραφέας, ο εικονογράφος
ο εκδότης τους κι ο σκηνοθέτης,
όλοι βραβεύτηκαν!

Αλεξάνδρα Ζερβού
Καθηγήτρια, Π.Τ.Δ.Ε.
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εργασία εξετάζει τις διαφορετικές αφηγηματικές στρατηγικές, σύμφωνα με τις οποίες τα σύγχρονα λογοτεχνικά βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά, διαχειρίζονται τη σημερινή προσφυγική κρίση, ένα εξαιρετικά περίπλοκο φαινόμενο με αντικρουόμενες πλευρές, ανθρωπιστικές, πολιτικές, οικονομικές. Τίθεται το ερώτημα, αν η Παιδική Λογοτεχνία έχει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί σε μια τόσο δύσκολη θεματική. Οι δημιουργοί, συγγραφείς και εικονογράφοι, στην προσπάθειά τους να μιλήσουν με ειλικρίνεια, αλλά και αποφεύγοντας, κατά το δυνατόν, να πληγώσουν τον μικρό αναγνώστη, «απαντούν» σε αυτό το ερώτημα, αξιοποιώντας με επιτυχία πολύ ενδιαφέρουσες αφηγηματικές τεχνικές, όπως είναι οι παρακάτω:

Α. Αναθεωρούν και ανακατασκευάζουν το λογοτεχνικό φαντασιακό. Για παράδειγμα, το «γελαστό Αιγαίο» γίνεται ερεβώδης τόπος υγρού θανάτου, αλλά και ταυτόχρονα προβάλλεται ως θαλασσινή οδός σωτηρίας και ενηλικίωσης.

Β. Καταφεύγουν στην συνδρομή των κλασικών ηρώων. Για παράδειγμα, μια από τις ειλικρινέστερες σημαντικές συγγραφείς μας, η Άλκη Ζέη, δανείζεται τον μικρό πρίγκιπα του Σαιντ Εξυπερύ, για να εξιστορήσει τη συνάντηση του Ελληνόπουλου με το προσφυγόπουλο.

Γ. Επικαιροποιούν τους μύθους της αρχαιότητας, όταν τους εικονογραφούν ή τους αναδιηγούνται. Για παράδειγμα, επισημαίνουν την μη ευρωπαϊκή καταγωγή της μυθικής βασίλοπούλας Ευρώπης.

Δ. Εναλλάσσουν την επικαιρότητα με την ιστορικότητα. Η βιωμένη εθνική εμπειρία προβάλλεται και συγκρίνεται με τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ε. Αξιοποιούν την αλληγορία και το παραμυθιακό στοιχείο, ενώ ταυτόχρονα εναλλάσσουν την ακρίβεια της μαρτυρίας με την ελπίδα της ονειροπόλησης.

Ανιχνεύονται επί μέρους αφηγηματικές τεχνικές, όπως η ελλειπτικότητα, η αναδρομικότητα ή η επιλεκτική αποσπασματικότητα, που λειτουργούν ως μορφές αντίστασης στην όποια παιδαγωγική λογοκρισία. Γενικά, η εξαιρετική αφηγηματική και εικονογραφική δημιουργικότητα οδηγεί στην υπέρβαση των ειδολογικών και ηλικιακών κατατάξεων. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα, φαινομενικά απλό, παιδικό εικονοκείμενο μπορεί να βηματίζει προς το φιλοσοφικό παραμύθι ή ακόμα και το φιλοσοφικό δοκίμιο.

A. Αντί Εισαγωγής: Άλλοτε και τώρα- Επινόοντας αφηγηματικές στρατηγικές [2]

Στις μέρες μας το τεράστιο έκτασης προσφυγικό ζήτημα συνταράσσει τον κόσμο μας. Παρουσιάζει πολλές αντικρουόμενες πλευρές που δεν είναι μόνο ανθρωπιστικές, αλλά και πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές κ.λπ. Μερικές φορές, η πολυπλοκότητά του αυτή προκαλεί, μαζί με τη συγκίνηση, μια ηθικού τύπου αμηχανία, δοκιμάζοντας βαθύτατα το σύστημα των αξιών και την ανθρωπιά μας.

Έχουν περάσει αρκετά χρόνια από την εποχή που ο Michel Tournier δημιουργούσε τη δική του, αντεστραμμένη και αντιρατσιστική, εκδοχή της ροβινσονιάδας, για να την αφιερώσει στους παράνομους μετανάστες της Ευρώπης που δεν είχαν νόμιμα χαρτιά και που επάνω τους πατούσε, βαριά, η Δυτική κοινωνία. Όπως είναι γνωστό, ο Γάλλος συγγραφέας επέλεξε να απευθύνει στα παιδιά τη συντομευμένη και βελτιωμένη, όπως τουλάχιστον θεωρούσε ο ίδιος, αυτοδιασκευή του έργου του *Παρασκευάς ή στις Μονές του Ειρηνικού* (1967). Στο δευτερογενές παιδικό βιβλίο έδωσε τον τίτλο *Ο Παρασκευάς ή η πρωτόγονη ζωή* (1971). Στράφηκε δηλαδή σε μια πολύ γνωστή και διαχρονική αφήγηση

και αποφάσισε να την μεταγράψει και να την αναθεωρήσει, για να εκφράσει την ιδεολογία του καιρού του.

Αν και το έργο κατηγορήθηκε πως, παρά τις προθέσεις του δημιουργού του, δεν απηχούσε τη φωνή του ιθαγενή, αλλά του λευκού δυτικού ανθρώπου [3], όμως η πρόθεση του συγγραφέα ήταν να δείξει πως ο τελευταίος είχε πολλά να μάθει από τον άνθρωπο που προερχόταν από διαφορετική πατρίδα και κουλτούρα. Εδώ ας σημειωθεί πως αναφερόμαστε σε μια αισιόδοξα επαναστατική εποχή, μετά τον περίφημο Μάη του '68, όπου, σε γενικές γραμμές, η δυτική κοινωνία ευημερούσε, έχοντας την εντύπωση πως είχε οριστικά και με επιτυχία υπερβεί μεγάλες συμφορές, όπως ο πόλεμος, η ακραία φτώχεια, οι μολυσματικές ασθένειες. Μια εποχή ευφορίας, όπου η Λογοτεχνία εναρμονισμένη με την επιστημονική Ανθρωπολογία (που αναπτυσσόταν αντισταθμιστικά σε παλαιότερες αποικιοκρατικές ενοχές) μπορούσε να φαίνεται μεγαλόψυχη και γενναιόδωρη απέναντι στον «άλλον», τον διαφορετικό, τον άνθρωπο που είχε έρθει από μακριά ως παράνομος μετανάστης.

Σήμερα, όμως, τα πράγματα είναι περισσότερο σκοτεινά και αντιφατικά. Στις εφημερίδες διαβάζουμε για την «εργαλειοποίηση του ανθρώπινου πόνου» και της προσφυγικής κρίσης που, ωστόσο, «απειλεί τα σύνορά μας». Τηλεοπτικό δελτίο ειδήσεων, μεγάλης ακροαματικότητας, έφτασε στο σημείο να ισχυριστεί πως προωθούνται στη χώρα μας «καθοδηγημένοι πρόσφυγες, επίτηδες μολυσμένοι με κορονοϊό!»! Μαζί με την ανθρωπιστική βοήθεια και τον υπεράνθρωπο αγώνα να διασωθούν ναυαγοί στο Αιγαίο, είδαμε βίαιες αντιδράσεις «γηγενών» σε τόπους, όπου υπάρχουν κέντρα υποδοχής προσφύγων.

Πώς λοιπόν οι συγγραφείς και οι εικονογράφοι των παιδικών βιβλίων μπορούν να διαχειριστούν με ειλικρίνεια ένα τόσο σύνθετο ζήτημα, όπως είναι η σημερινή προσφυγιά; Ας σημειωθεί πως σε παγκόσμιο επίπεδο οι βραβεύσεις και οι πωλήσεις βιβλίων, όχι μόνο παιδικών, ευνοούν ιδιαίτερα παρόμοια θέματα. Ωστόσο, στη λογοτεχνία των ενηλίκων, οι σκληρές και ρεαλιστικές σκηνές δεν αποτελούν πρόβλημα και, γενικά δεν υφίσταται η όποια παιδαγωγική λογοκρισία. Πώς όμως θα μπορούσε με ειλικρίνεια και χωρίς υπερβολική ωραιοποίηση να εξιστορηθεί αυτή η φορτισμένη πραγματικότητα στους σημερινούς νεαρούς αναγνώστες;

Οι λογοτεχνικές και εικονογραφικές απαντήσεις που δίνουν οι δημιουργοί της Παιδικής Λογοτεχνίας, και όχι μόνο οι Έλληνες, συνοψίζονται σε πέντε βασικές αφηγηματικές στρατηγικές που τις ορίζουμε σχηματικά και με τρόπο κάπως εργαστηριακό και είναι οι παρακάτω:

1. Η αναθεώρηση του φαντασιακού και της έννοιας του ταξιδιού
2. Η συνδρομή των κλασικών ηρώων για χρήση κειμενική ή εξωκειμενική
3. Η επικαιροποιημένη διαχείριση του αρχαίου μύθου
4. Η προβολή της ιστορικότητας σε σύγκριση με την επικαιρότητα
5. Η σύνθεση αλληγορίας και πραγματικότητας ή μαρτυρίας και ονειροπόλησης.

Η αναθεώρηση του φανταστικού και της έννοιας του ταξιδιού

Το λεγόμενο *συλλογικό φανταστικό* [4] των Μεσογειακών χωρών, όπως προβάλλεται συχνά στα παιδικά βιβλία, τροφοδοτείται από αρχαίους μύθους και νεότερα παραμύθια, ακόμα κι όταν αναφέρεται στην επικαιρότητα, και οριοθετείται από το θαλασσίνο τοπίο. Το τοπίο αυτό είναι φορτισμένο με ιστορικές μνήμες, αλλά και μυθολογικά στοιχεία. Κάτι ανάλογο ισχύει επίσης, διαχρονικά, για το συλλογικό φανταστικό των ενηλίκων, αφηγηματικό, ιστορικό και πολιτικό. Οι παραπάνω προτάσεις επιχειρούν να συνοψίσουν τα πορίσματα δυο διεθνών Συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν παλαιότερα υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Charles Perrault [5].

Είναι γνωστό πως για τον Fernand Braudel, η Μεσόγειος ήταν το λίκνο διαφορετικών, αλλά περίπου ισότιμων πολιτισμών που εξελίχθηκαν σε απόλυτη συνάρτηση με το χώρο, δηλαδή διαμορφώθηκαν ανάλογα με το διαφορετικό φυσικό τοπίο [6]. Ωστόσο ο Claude Calame θυμίζει την αντίληψη των Αρχαίων Ελλήνων, σύμφωνα με την οποία η θάλασσα είχε λειτουργία περιχαράκωσης και διάκρισης ανάμεσα στους ίδιους και τον υπόλοιπο κόσμο «των βαρβάρων», μια αντίληψη που ενισχύθηκε ιδιαίτερα την εποχή των περσικών πολέμων [7]. Αν και κανένας από τους δυο μελετητές δεν αναφέρεται στην εποχή μας, οι δυο αυτές αντίθετες θέσεις, θα τολμούσαμε να πούμε πως, αντιστοιχούν σε σημερινές απόψεις για τον «άλλον», τον διαφορετικό, αυτόν που διασχίζει τη Μεσόγειο και φτάνει σε έδαφος ελληνικό. Κι εδώ ας σημειωθεί πως παρά τη διάσταση των απόψεων, το θαλασσίνο στοιχείο επηρεάζει πάντα το ελληνικό συλλογικό *φανταστικό*, είτε στην πολιτική, είτε στη λογοτεχνική του εκδοχή [8].

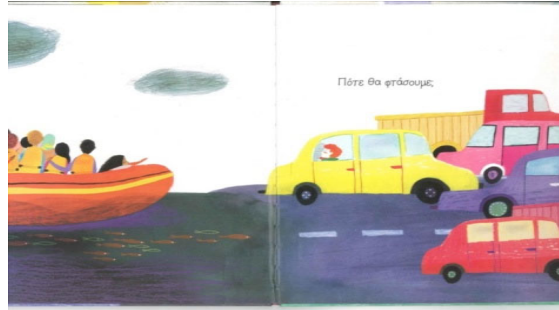
Το Αιγαίο πέλαγος είναι πανταχού παρόν στη λογοτεχνική παράδοση, μεταξύ άλλων, όπως έχει κατά κόρον τονιστεί, στην ποίηση της γενιάς του '30 [9]. Αυτή η λογοτεχνική γενιά επηρεάζει φανερά ακόμα και τα σημερινά παιδικά βιβλία στην Ελλάδα, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, αυτά της Σοφίας Ζαραμπούκα (1940-) και του Χρήστου Μπουλώτη (1952-) [10]. Στον απόηχο αυτής της ανανεωμένης παράδοσης, μπορούμε ίσως να δούμε πολλά και διάφορα σύγχρονα εικονοκείμενα, όπως, για παράδειγμα, *Το μυστικό της θάλασσας* του Κώστα Μάγου (εικονογράφηση Μ. Κουντούρη, Πατάκης 2004 και 2017). Στο βιβλίο αυτό εξιστορείται μια ποιητική αφήγηση μύησης και μαθητείας, θα λέγαμε μια παιδική εκδοχή του αντίστοιχου είδους που ονομάζεται μυθιστόρημα ενηλικίωσης. Σύμφωνα με αυτήν, ο μοναδικός ανήλικος κάτοικος του νησιού, ένα αγοράκι που ονειρεύεται να γίνει καπετάνιος, ρωτάει τους μεγάλους που τον περιστοιχίζουν «ποιο είναι το μυστικό της θάλασσας», για να πάρει εντελώς διαφορετική απάντηση από τον καθένα συνομιλητή του, ανάλογα με την προσωπική γνώση και εμπειρία που αυτός έχει. Κατά βάθος, ο μικρός ήρωας, μέσα από τις ερωτήσεις του, φαίνεται να αναζητεί απαντήσεις στα μυστήρια της ίδιας της ζωής. Το υγρό στοιχείο γίνεται τοπίο ονείρου, νοερού ταξιδιού και εν τέλει ενηλικίωσης [11].

Στον αντίποδα του παραπάνω βιβλίου θα τοποθετούσαμε το βραβευμένο εικονοκείμενο της Αργυρώς Πιπίνη, *Μελάκ μόνος*, σε εικονογράφηση Αχιλλέα Ραζή (Καλειδοσκόπιο 2016 και 2019). Εδώ, για το ασυνόδετο προσφυγόπουλο, κεντρικό ήρωα

της αφήγησης, το θαλασσινό τοπίο γίνεται τόπος φυγής, κινδύνου και εν τέλει σωτηρίας, αφού μεσολαβεί ανάμεσα στο χώρο του πολέμου και σε αυτόν της ειρήνης, ανάμεσα στην πατρίδα και την καινούργια χώρα. Με χαρακτηριστική *ελλειπτικότητα*, στο μικρής έκτασης κείμενο, τα συγκλονιστικά συναισθήματα και η ψυχοσωματική δοκιμασία του παιδιού δηλώνονται με μια σειρά από ασύνδετα ρήματα. Ο μικρός Μελάκ «*περιμένει*», «*κρυνώνει*», «*πεινάει*», «*φοβάται*», ωστόσο τελικά «*πάει σχολείο*», «*δεν φοβάται*», «*παίζει*» και «*ζωγραφίζει*», αλλά «*όταν βλέπει όνειρα, τότε λίγο φοβάται*». Υπονοείται μια βίαιη διαδικασία πρόωρης ενηλικίωσης και ένα φαντασικό, όπου το ονειρικό και το εφιαλτικό συμφύρονται.

Σήμερα, το θαλασσινό τοπίο έχει μεταμορφωθεί σε τόπο θανάτου για τεράστιο αριθμό ανθρώπων. Κατά συνέπεια και το λογοτεχνικό φαντασικό γίνεται μελαγχολικό και ερεβώδες, αλλά ταυτόχρονα βαθαίνει και εμπλουτίζεται. Σε αυτό το πλαίσιο, στο σημερινό παιδικό βιβλίο διακρίνεται η διάθεση να διασταυρωθούν οι διαφορετικές ματιές, να παρουσιαστεί και ο κόσμος του μικρού πρόσφυγα μαζί με αυτόν του μικρού Έλληνα, ακόμα και να πραγματοποιηθεί μια σύγκριση ανάμεσά τους. Στο συγκινητικό βιβλίο της Ρίας Φελεκίδου, *Το παιχνίδι των δοντιών* (Πατάκης 2018) μεταφερόμαστε σε έναν καταυλισμό προσφύγων, όπου ένα μικρό αγόρι διαπιστώνει πως, μετά το επικίνδυνο ταξίδι, η θάλασσα πήρε τη φωνή της μαμάς του που, ψυχολογικά εξουθενωμένη, κλαίει συνέχεια και δεν τραγουδάει πια το αγαπημένο του νανούρισμα. Ο πατέρας του εξηγεί πως «*η θάλασσα δεν είναι πάντα σαν κακιά μάγισσα*», αλλά σαν «*μια γλυκιά νεράιδα*» που μάλιστα «*τα ελληνόπουλα την αγαπούν*». Στο κείμενο διαφαίνεται η προσπάθεια να αφομοιωθεί λογοτεχνικά η τραυματική εμπειρία του προσφυγόπουλου, ώστε να ανακατασκευαστεί ένα νέο λογοτεχνικό φαντασικό, μέσω της μείξης του ονειρικού με το εφιαλτικό, αλλά και του ρεαλιστικού με το παραμυθιακό [12]. Μεγεθύνοντας τα πράγματα, θα τολμούσα να διακρίνω ακόμα κι έναν λανθάνοντα διάλογο της συγγραφέως με την παλαιότερη λογοτεχνική παράδοση του παιδικού βιβλίου.

Η αναθεώρηση του φαντασικού συμπίπτει με ένα είδος *ανασημασιοδότησης* των κωδίκων επικοινωνίας, γλωσσικών και άλλων, που συντελείται με διακριτικό ή περισσότερο φανερό, τρόπο στα σημερινά παιδικά βιβλία. Στο εικονοκείμενο της Σοφίας Πανίδου, *Ζαχρά και Νικόλας-Οι ιστορίες τους* (εικονογράφηση Μ. Cabassa, Παπαδόπουλος 2018) ο ταραγμένος κόσμος της μικρής προσφυγοπούλας αντιπαράκειται στην ήρεμη καθημερινότητα του ελληνόπουλου. Μια σειρά από διαδοχικές παράλληλες εικόνες, με σκοτεινά και φωτεινά χρώματα αντίστοιχα, συνοδεύονται από κοινό ελάχιστο κείμενο που λειτουργεί σαν υπότιτλος και περιλαμβάνει μια πρόταση ή μια παιδική ερώτηση. «*Πότε θα φτάσουμε;*» είναι η κοινή ερώτηση στα χείλη και των δυο παιδιών, αλλά ο Νικόλας την διατυπώνει (με ανυπομονησία) μέσα στο οικογενειακό αυτοκίνητο, ενώ η Ζαχρά (με φόβο και αγωνία) μέσα στη βάρκα διάσωσης.

A.

Η τελευταία εικόνα, δισέλιδη και χρωματιστή, δείχνει τα δυο παιδιά να κάθονται στο ίδιο θρανίο μιας χαρούμενης σχολικής τάξης. Στα περισσότερα βιβλία με ανάλογο θέμα, το σχολείο προβάλλεται, ίσως σχετικά ωραιοποιημένο, ως τόπος χαρούμενης συνύπαρξης και ελπίδας [13].

Γενικά μέσα στις καινούργιες πειστικές συνθήκες, τα σύγχρονα βιβλία δεν γράφονται πια όπως πριν, αλλά και τα παλαιότερα δεν διαβάζονται πια όπως πριν. Υπάρχει μια χαρακτηριστική αμοιβαιότητα ανάμεσα στην επικαιρότητα και την πρόσληψη των κλασικών. Σήμερα, οι τελευταίοι μάς βοηθούν να σχηματοποιήσουμε το χάος μιας ρευστής, αντιφατικής και φορτισμένης πραγματικότητας, γιατί μας προσφέρουν ένα σταθερό πλαίσιο, καθώς και ένα είδος «ευρετικού σχήματος», για να την κατανοήσουμε. Θα λέγαμε πως η διαμεσολάβησή τους λειτουργεί σαν μια διευρυμένη εκδοχή της περίφημης «μυθικής μεθόδου» του Thomas Eliot [14]. Αλλά και αντίστροφα, τα κλασικά έργα εγγράφονται στον σύγχρονο κόσμο, εμποτίζονται από την επικαιρότητα και, με τον τρόπο αυτόν, ανασηματοδοτούνται.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι, διεθνώς, οι θεατρικές παρουσιάσεις αρχαίων τραγωδιών, όπως οι *Τρωάδες* ή η *Εκάβη* του Ευριπίδη, ως αφυπνιστικές αναφορές στο σύγχρονο δράμα των προσφύγων. Στις σύγχρονες σκηνοθετικές προτάσεις, ο άλλες ιδιότητες των τραγικών ηρωίδων παραμερίζονται, για να προβληθεί το γεγονός πως είναι αναγκασμένες να υποστούν ένα πικρό ταξίδι ξεριζωμού. Τα παιδικά βιβλία επίσης επηρεάζονται αποφασιστικά από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα και ως προς την ανάγνωσή τους. Στις παρακάτω γραμμές θα ασχοληθούμε με παρόμοιες περιπτώσεις, όπου η επικαιρότητα, με τη μορφή του φαινομένου της μετανάστευσης, επηρεάζει τη δημιουργία, αλλά και την πρόσληψη των παιδικών βιβλίων, συχνά σε σχέση και με τις σημερινές χρήσεις και επανααναγνώσεις των κλασικών.

B. Η συνδρομή του κλασικού ήρωα: το παράδειγμα του Μικρού Πρίγκιπα

Ενδεικτικά, θα αναφερθούμε στο κλασικό έργο, *Ο Μικρός Πρίγκιπας*, του Γάλλου συγγραφέα, Antoine de Saint-Exupéry. Είναι έργο εξαιρετικά δημοφιλές και στην Ελλάδα, ενώ η μορφή του ήρωα είναι εύκολα αναγνωρίσιμη. Θα λέγαμε πως οι Έλληνες δημιουργοί ανατρέχουν στη βοήθειά του, στην προσπάθειά τους να ασχοληθούν με την τόσο φορτισμένη σημερινή πραγματικότητα.

Μερικές φορές, όταν η επικαιρότητα είναι τόσο ζοφερή, τα λόγια είναι δύσκολα, ενώ οι εικόνες περισσότερο εύγλωττες. Η γελοιογραφία, με το πικρό της χιούμορ, μπορεί ευχερέστερα να αποδώσει μια τόσο δύσκολη πραγματικότητα. Ο πολιτικός γελοιογράφος και εικονογράφος, Μιχάλης Κουντούρης, δημιουργεί μια εικονογραφική αναπαράσταση του μικρού πρίγκιπα στο πλαίσιο εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «προσφυγοποίηση» για τους μαθητές της Ελλάδας, αλλά και για τους έλληνες μαθητές της Γερμανίας, μιας χώρας συνδεδεμένης με την ελληνική μετανάστευση. Η γελοιογραφία παρουσιάζει τον μικρό πρίγκιπα να ανακαλύπτει μέσα στον σάκο του μετανάστη το περίφημο τριαντάφυλλο, με την ομορφιά και με τα αγκάθια του. Η εξωκειμενική χρήση της μορφής του κλασικού ήρωα επιτρέπει να αναπαρασταθεί συμβολικά η συνάντηση του γηγενούς και του ξένου, με τα θετικά στοιχεία, αλλά, και τις δυσκολίες της.

Η Άλκη Ζέη (1923-2020) δημιούργησε την τελευταία ελληνική μετάφραση του *Μικρού Πρίγκιπα* με την εικονογράφιση του Αλέξη Κυριτσόπουλου (Μεταίχιμο 2015). Στις πρώτες σελίδες του έργου, συναντούμε την παρακάτω συμβολική και χαρακτηριστική φράση που διατυπώνει ο αφηγητής για τον μικρό ήρωα: «Μου χρειάστηκα πολύς καιρός για να καταλάβω από πού ερχόταν» (Il me fallut longtemps pour comprendre d'où il venait) [15]. Η Άλκη Ζέη μεταφράζει: «Χρειάστηκε πολύ για να καταλάβω από πού κρατάει η σκούφια του». Με ένα είδος ασύνειδου αναχρονισμού και με λανθάνουσα διάθεση οικειοποίησης [16], η ελληνίδα συγγραφέας φαίνεται πως αναφέρεται στην καταγωγή και την οικογενειακή προέλευση του μικρού ήρωα (και όχι απλώς στο πού βρισκόταν πριν), σχεδόν σαν αυτός να ήταν ένα παιδί με άγνωστους γονείς ή ένα μοναχό κι ασυνόδετο προσφυγόπουλο.

Τέσσερα χρόνια μετά, η Άλκη Ζέη γράφει το τελευταίο της μυθιστόρημα ενηλικίωσης, με τίτλο, *Ένα παιδί από το πουθενά* (Μεταίχιμο 2019). Αξιοποιεί σε αυτό τις αναφορές στο γαλλικό κλασικό έργο, για να συγκεκριμενοποιήσει και να εξηγήσει, μέσα από ένα εκλεπτυσμένο παιχνίδι πολλαπλών ταυτίσεων, την ιδιαίτερη ψυχοκοινωνική κατάσταση δυο νεαρών της ηρώων, αλλά και τις εξαιρετικά περίπλοκες ανθρώπινες σχέσεις. Ο πρωταγωνιστής της, ο Ίκαρος, ένα αγοράκι «με ξανθό τσουλούφι και γαλανά μάτια», μοιάζει εμφανισιακά με τον μικρό πρίγκιπα, γι' αυτό επιλέγεται να εμφανιστεί σε ένα κινηματογραφικό ντοκιμαντέρ για την περιοχή του Πάρνωνα, που αντλεί έμπνευση από το γαλλικό κλασικό έργο. Ο πατέρας του που ήταν αεροπόρος, έχει χάσει τη ζωή του σε αεροπορικό δυστύχημα, όπως ακριβώς και ο δημιουργός του *Μικρού πρίγκιπα*. Κυρίως

όμως, ο Ίκαρος διαβεβαιώνει πως του άρεσε αυτό το σπουδαίο βιβλίο, γιατί ο κεντρικός ήρωάς του ήταν «ένα αγοράκι που είχε έρθει από το πουθενά», όπως και ο ίδιος «έχει έρθει από το πουθενά», σύμφωνα με τα λεγόμενα της θείας του. Η θεία, άλλοτε μαχητική εκπρόσωπος της πολιτικοποιημένης γενιάς του Πολυτεχνείου, με το ...ιστορικομυθολογικά φορτισμένο όνομα, Ελένη-Ιοκάστη Καποδίστρια, αισθάνθηκε υποχρεωμένη να τον υιοθετήσει, αφού «ήταν αίμα της» και βρέθηκε ολομόναχος στον κόσμο.

Στο ειδυλλιακό χωριό του Πάρνωνα, ο Ίκαρος συναντάει τον Ασάντ, το «άλλο παιδί από το πουθενά», ένα «τυχερό» προσφυγόπουλο από τη Συρία. Ο Ασάντ, υιοθετημένος από τον θείο του, δεν γνωρίζει καν πού βρίσκεται γεωγραφικά η πατρίδα του ούτε θυμάται τους φυσικούς γονείς και την οικογένειά του και λέει γι' αυτούς «τόσο αδιάφορα» πως πνίγηκαν. Τα δυο παιδιά, που, παρά τη διαφορά καταγωγής, έχουν τόσα κοινά σημεία, ανακαλύπτουν την αξία της φιλίας, της αλληλοβοήθειας και της αμοιβαίας κατανόησης.

Όπως είναι γνωστό, μέσα από την επαφή του μικρού πρίγκιπα με τη σοφή αλεπού, ή το κάπως υπεροπτικό τριαντάφυλλο, αποκαλύπτεται παραστατικά πόσο μοναδικές, αλλά και πόσο δύσκολες, ακόμα και αντιφατικές, είναι οι ανθρώπινες σχέσεις. Ο Ίκαρος, ιδιαίτερα επηρεασμένος από την ανάγνωση του γαλλικού έργου, αναρωτιέται, σύμφωνα με τα διδάγματα της σοφής αλεπούς, αν θα μπορούσε κι αυτός να «εξημερώσει» την πολύ κλειστή και συγκρατημένη στην εκδήλωση των αισθημάτων θεία. Αυτή αναβαθμίζεται στα μάτια του, όταν δραστηριοποιείται αποφασιστικά υπέρ των προσφυγόπουλων και, μάλιστα, όταν αντιμετωπίζει τις ελληνίδες μαμάδες που εμποδίζουν την είσοδό των παιδιών αυτών στο σχολείο του. Οι μαμάδες αυτές νομίζουν πως με τον τρόπο αυτόν προστατεύουν τα δικά τους από μεταδοτικές ασθένειες, γι' αυτό θεωρούν πως κάνουν κάτι σωστό και πως «έχουν το δίκιο με το μέρος τους».

Η σκηνή αυτής της σύγκρουσης, ανάμεσα στη Ελένη-Ιοκάστη και τις μητέρες, είναι καίρια για τον επαναπροσδιορισμό της συναισθηματικής σχέσης θείας ανιψιού, αλλά και σημαντική ως προς την ελικρίνειά της: το προσφυγικό θέμα παρουσιάζεται χωρίς ωραιοποίηση. Γίνεται φανερό πως αρνητικές αντιδράσεις με συλλογικό χαρακτήρα, είναι δυνατόν να προέλθουν, όχι μόνο από «ακραία στοιχεία», αλλά και από τους καθημερινούς ανθρώπους της διπλανής πόρτας.

Η χρήση της μορφής του μικρού πρίγκιπα μπορεί να θεωρηθεί πως εμπλουτίζεται με λειτουργία περιληπτική και συμβολική: στα μάτια του αναγνώστη, η μορφή αυτή πολλαπλασιάζεται νοερά, ώστε να παραπέμπει σε πολλά ανώνυμα προσφυγόπουλα που είναι κι αυτά «παιδιά από το πουθενά».

Γενικά, το γεγονός ότι ο ήρωας του Saint Exupéry επισκέπτεται άγνωστους πλανήτες, κάνει εύκολες τις αντιστοιχίσεις με σημερινές καταστάσεις νεοφερμένων. Στο βιβλίο της Άννας Κοντολέων, *Πρίγκιπας σημαίνει Αμίρ* (εικονογράφηση Α. Λουγιάκη, Πατάκης 2016) το ασυνόδευτο προσφυγόπουλο αντιμετωπίζει τον φόβο, την πείνα, το κρύο, ακόμα και την επιθετική - μέχρι και εγκληματική - συμπεριφορά συγκεκριμένων ομάδων, κρυμμένο σε ένα εγκαταλελειμμένο σπίτι της Αθήνας. Έχει ως παρηγοριά αυτό το κλασικό βιβλίο που του είχε χαρίσει ο πατέρας του. Το όνομά του, Αμίρ, που σημαίνει στα

αραβικά «πρίγκιπας», ενθαρρύνει τον αναγνώστη, για να προχωρήσει στην ταύτιση και την αναλογία: Η χώρα υποδοχής παρουσιάζεται σαν τον καινούργιο πλανήτη, όπου το παιδί πρέπει να ζήσει, να ξεπεράσει το φόβο και τη δυσπιστία και να αναζητήσει την αμοιβαία εμπιστοσύνη και τη διάθεση αλληλοκατανόησης.

Μέσα στην σημερινή οικονομική κρίση, η αναγκαστική μετανάστευση παίρνει και αντίστροφη εκδοχή, φυσικά πολύ λιγότερο τραγική, αφού μια γενιά νέων Ελλήνων ξενιτεύεται για να αποφύγει την ανεργία. Στο βιβλίο της Αλίκης Χιωτάκη *Έλα τώρα, τελείωνε!* (εικονογρ. Γ. Γούσης, ερωτήσεις Α. Ζερβού, Κέδρος 2017) μια νέα Ελληνίδα ψυχολόγος στο Εδιμβούργο αναζητεί έναν κώδικα επικοινωνίας, για να συνεργαστεί με τον Αλεξ, ένα χαρισματικό αυτιστικό παιδί του οποίου αναλαμβάνει την εκπαίδευση. Η εικόνα του μικρού πρίγκιπα που υπάρχει στο ρολόι της, προσελκύει το ενδιαφέρον του αγοριού (Είναι γνωστό πως άτομα με αυτισμό προσέχουν τις λεπτομέρειες). Η μορφή του μικρού πρίγκιπα εμπλουτίζεται διακριτικά με μια λειτουργία συμβολική. Υπαινίσσεται την ουσιαστική συνάντηση και των δυο πρωταγωνιστών του έργου σε έναν καινούργιο «πλανήτη», ένα πρωτόγνωρο πεδίο μαθητείας, αμοιβαίας εμπιστοσύνης, συνεργασίας και ανταπόκρισης, καθώς και την υιοθέτηση ενός ιδιαίτερου και μοναδικού κώδικα συνεννόησης ανάμεσά τους. Υπονοεί και σηματοδοτεί την πορεία και των δυο προς την ενηλικίωση, ψυχολογική για το παιδί, επαγγελματική (αλλά επίσης και ψυχολογική) για την ενήλικη ηρωίδα που είναι «οικονομική μετανάστρια».

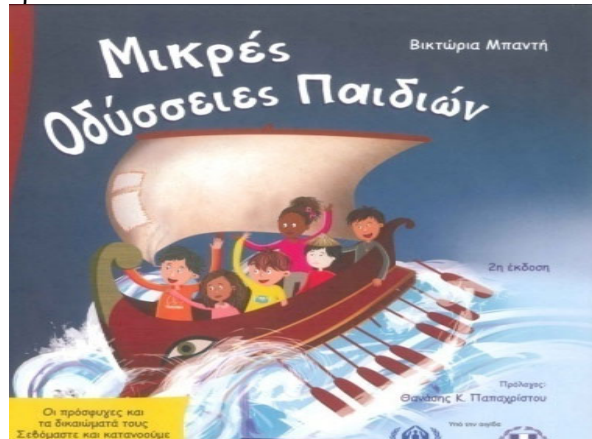
Γ. Η επικαιροποίηση των αρχαίων μύθων

Στις μέρες μας, η αφήγηση του περιπετειώδους ταξιδιού της *Οδύσσειας* δίνει έναν πρόσφορο καμβά, για να εκτεθεί το δράμα των ανθρώπων που εκπατρίζονται βίαια. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι η ποιητική συλλογή του Josué Guebo από την Ακτή του Ελεφαντοστού, *Songe à Lampedusa* 2014, αφιερωμένη στο πολύνεκρο ναυάγιο που έγινε στη Μάρκα Νόστρα της Ιταλίας, στις 3 Οκτωβρίου 2013 (δυστυχώς δεν ήταν το μοναδικό), εκεί όπου τοποθετείται η μυθική κατοικία των Κυκλώπων [17]. Σε αυτό το ποιητικό έργο, παρωδείται μια σειρά εμβληματικών κειμένων του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, από τον Όμηρο ως τον Du Bellay. Με ανάλογο τρόπο, η Αμερικανίδα ομηρίστρια, Emily Wilson, ταυτίζει στη δική της μετάφραση του έπους, τον κεντρικό ήρωα της *Οδύσσειας* με σημερινό παράνομο μετανάστη [18].

Η διασκευή της *Οδύσσειας* «για νέους αναγνώστες» του ποιητή, Μιχάλη Γκανά, (Μεταίχμιο, 2014) πολύ φανερά, επιχειρεί να «σύρει» την αρχαία αφήγηση «προς τη μεριά του σημερινού ανθρώπου», όπως θα έλεγε ο θεωρητικός της μετάφρασης, Friedrich Schleiermacher (1768-1834). Στη διασκευή αυτή, όπου ο πεζός λόγος εναλλάσσεται με τον ποιητικό, εκβάλλει μια πολυποίκιλη λογοτεχνική παράδοση, για να συνυπάρξει με άφθονο γλωσσικό και άλλο υλικό από την καθημερινότητα. Μέσα σε αυτή την πρόδηλη διάθεση επικαιροποίησης, πληροφορούμαστε πως «ο γέροντας Λαέρτης ζούσε με μια σεβάσμια κυρά από τη Σικελία που είχε την φροντίδα του και τον γηροκομούσε». Και επί πλέον, παρατίθεται η έμμετρη διευκρίνιση με τον χαρακτηριστικό αναχρονισμό:

«Πρόσφυγας θα' τανε κι αυτή, όπως και τόσες άλλες που ήρθαν κι αναλάβανε παππούδες και γιαγιάδες».

Μέσα σε σχετικά παρόμοιο πλαίσιο, μπορούμε να εντάξουμε και το παιδικό βιβλίο γνώσεων, *Μικρές Οδύσσειες παιδιών* (2015), της Βικτωρίας Μπαντή (εικονογράφηση Ζωής Χωριατέλλη, Υπ. Δικαιοσύνης 2015). Ο γνωστός μύθος μοιάζει να πολλαπλασιάζεται και να μετασχηματίζεται σε επί μέρους ιστορίες παιδιών που ήρθαν από μακριά και φοιτούν σε ένα πολυπολιτισμικό δημοτικό σχολείο. Οι μικροί μαθητές διαφέρουν ως προς την προέλευση, τη φυλή, την εθνικότητα, ή το θρήσκευμα. Μια εμπνευσμένη και ενημερωμένη δασκάλα διδάσκει μια επικαιροποιημένη και αντιρατσιστική εκδοχή της *Οδύσσειας*, ενώ το εξώφυλλο απεικονίζει ένα αρχαίο καράβι με επιβάτες πολλά διαφορετικά παιδιά.

C.

Δυο Ελληνόπουλα με τα συμβολικά ονόματα, «Οδυσσέας» και «Θέμης» [19], ρωτούν, γιατί οι άνθρωποι γίνονται πρόσφυγες, για να δοθεί η απάντηση, πως μερικές φορές οι άνθρωποι καταδιώκονται και αναγκάζονται να εκπατριστούν, μόνο και μόνο γιατί ανήκουν σε διαφορετική εθνικότητα, φυλή ή θρήσκευμα, ή έχουν διαφορετικές πολιτικές αντιλήψεις ή ακόμα είναι θύματα φυσικών περιβαλλοντικών καταστροφών. Πρόκειται για ένα βιβλίο νομικής ενημέρωσης της σειράς «Παιδική Νομική Βιβλιοθήκη» που εκδίδεται υπό την αιγίδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης και της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε για τους πρόσφυγες.

Στο βιβλίο γίνεται προσπάθεια να διαχωριστούν οι έννοιες του πρόσφυγα και του μετανάστη και να ενημερωθούν τα παιδιά, ελληνόπουλα και προσφυγόπουλα, για τα δικαιώματα, αλλά και τις υποχρεώσεις που προσδιορίζουν την καθημερινή ζωή. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Οι πρόσφυγες έχουν σχεδόν τις ίδιες υποχρεώσεις με τους Έλληνες πολίτες, για παράδειγμα, θα πρέπει και αυτοί να ακολουθούν τους κανόνες οδικής κυκλοφορίας. Οφείλουν να σέβονται και να τηρούν τους νόμους της Ελλάδας, ακόμα κι όταν αυτοί έρχονται σε αντίθεση με τα δικά τους έθιμα. Για παράδειγμα μουσουλμάνοι που στη χώρα τους

μπορούν να παντρευτούν πολλές γυναίκες, στην Ελλάδα επιτρέπεται να είναι παντρεμένοι μόνο με μια γυναίκα.

Το παραπάνω απόσπασμα είναι αποκαλυπτικό του πνεύματος του βιβλίου και έχει έναν, κατά κάποιο τρόπο, προειδοποιητικό χαρακτήρα και ταυτόχρονα λειτουργεί ως μια ευρύτερα καθησυχαστική πρόταση για τους ανθρώπους που διατυπώνουν ισχυρούς φόβους για την πιθανή αλλοίωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, λόγω της εισβολής και καθιέρωσης εντελώς αλλότριων εθίμων, ηθικής κ.λπ. Μια και τα παιδικά βιβλία απευθύνονται και στους ενήλικους συναναγνώστες, το συγκεκριμένο κείμενο θα μπορούσε να διαβαστεί αντισταθμιστικά και σε ώσμωση με το ευπώλητο, αμφιλεγόμενο, μυθιστόρημα «πολιτικής φαντασίας» του Michel Houellebecq, *Η Υποταγή* (μεταφρ. Λ. Σιπητάνου, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2015). Σε αυτό το μυθιστόρημα για ενήλικους, που «λογοτεχνικοποιεί» ένα είδος έντονης ισλαμοφοβίας, ο κεντρικός ήρωας, πανεπιστημιακός δάσκαλος της Σορβόνης, ένα πρωί αφνιδιάζεται ξυπνώντας σε ένα απόλυτα ισλαμοκρατούμενο Παρίσι, όπου τα ιστορικά κτίρια έχουν ιδιωτικοποιηθεί και αγοραστεί με πετροδολάρια, οι γυναίκες πανεπιστημιακοί έχουν φύγει κ.λπ. Τελικά, με το δέλεαρ των πολύ μεγαλύτερων απολαβών και προνομίων, ο κεντρικός ήρωας εξισλαμίζεται και ο ίδιος, όπως και άλλοι συνάδελφοί του που μάλιστα παντρεύονται, «νόμιμα», ανήλικες κοπελίτσες. Το παιδικό βιβλίο γνώσεων λειτουργεί αντισταθμιστικά και προειδοποιεί με τρόπο διακριτικό, αλλά και ευκρινή, πως η λεγόμενη πολυπολιτισμικότητα, στην απόλυτη εκδοχή της, είναι δυνατόν να καταλήξει σε αυτοακύρωση [20].

Ο γνωστός μύθος της Ευρώπης έχει συχνά μεταμορφωθεί σε παιδικό βιβλίο. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η βασίλοπούλα Ευρώπη, κόρη του Αγήνορα ή του Φοίνικα, βρίσκεται στην παραλία της Σιδώνας ή της Τύρου, όταν ο ερωτευμένος Δίας μεταμορφώνεται σε ταύρο και την απαγάγει. Αργότερα, η Ευρώπη παντρεύεται τον βασιλιά της Κρήτης, Αστερίωνα. Η διασκευή του Γιώργου Κατσέλη με τίτλο, *Το μεγάλο ταξίδι της Ευρώπης*, (εικονογράφηση Κ. Βερούτσου, Ψυχογιός 2019) τονίζει ιδιαίτερα την αλλότρια καταγωγή της μυθικής ηρωίδας. Μας θυμίζει πως η Ευρώπη δεν ήταν Ελληνίδα, δεν ήταν...Ευρωπαϊά, αλλά Ασιάτισσα από τη Φοινίκη. Το πορτραίτο της Ευρώπης παρουσιάζει μια γυναικεία μορφή με κόκκινα μαλλιά, σε αντίθεση με τα μαύρα μαλλιά των γυναικών που συναντούμε στις μινωϊκές τοιχογραφίες που επίσης αναπαράγει η εικονογράφος.

D1.

Σύμφωνα με την αφήγηση, οι Κρητικοί ήταν πολύ φιλόξενοι και δέχτηκαν την βασίλισσα με αγάπη, παρόλο που ήταν ξένη. Κι αυτή, επίσης, ήταν γεμάτη ευγνωμοσύνη και πάντα πολύ φιλική με τους ξένους κι έγινε ξακουστή για την καλοσύνη και τη φιλοξενία που απλόχερα προσέφερε. Ο συγγραφέας προχωρεί ωστόσο σε μια σαφέστατη αναφορά στη σημερινή πραγματικότητα:

Όπως η Ευρώπη του μύθου έμεινε αθάνατη για την ομορφιά της, την καλή καρδιά και τη φιλοξενία, έτσι και η ήπειρος Ευρώπη αθάνατη μπορεί να μείνει, αν οι κάτοικοί της με αγάπη αγκαλιάσουν όσους έρχονται ειρηνικά να ζήσουν από μέρη μακρινά. Αυτούς που πρόσφυγες τους λένε, γιατί εξαιτίας του πολέμου άφησαν τα σπίτια τους και παλεύοντας με τα κύματα αποζήτησαν την αγάπη, τη φιλία και τη φιλοξενία των κρατών της Ευρώπης. Αυτούς που έκαναν ένα δύσκολο ταξίδι. Το μεγάλο ταξίδι για την Ευρώπη.

Προς το τέλος του βιβλίου, μια ζωγραφιά απεικονίζει ένα σύνολο από εκφραστικά πορτρέτα ανθρώπων, ένα πλήθος Ευρωπαίων πολιτών με διαφορετικά φυλετικά χαρακτηριστικά, άρα και με διαφορετική οικογενειακή και γεωγραφική προέλευση.

D2.

Θα ήταν ενδιαφέρον να πραγματοποιηθεί η πρόσληψη της παραπάνω αφήγησης σε σύγκριση και ώσμωση με το γαλλικό (και δυστυχώς μη μεταφρασμένο στα ελληνικά) εξαιρετικό βιβλίο γνώσεων της Carole Saturno, *Enfants d'ici - Parents d'ailleurs: Histoire et Mémoire de l'exode rurale et de l'immigration*, (Gallimard 2006 και 2017), όπου παρατίθενται οι οικογενειακές ιστορίες παιδιών που φοιτούν σε ένα σχολείο του Παρισιού, αλλά έχουν έρθει από αλλού, τα ίδια, οι γονείς ή οι παππούδες τους, χωρίς να έχουν τα γαλλικά ως μητρική γλώσσα. Το βιβλίο δείχνει πως ένας πολύ μεγάλος αριθμός Γάλλων πολιτών, παρόμοια με τους τωρινούς κατοίκους της Ευρώπης, υπήρξαν πρόσφυγες ή μετανάστες και προέρχονταν από κουλτούρες πολύ διαφορετικές.

Ακόμα περισσότερο καρποφόρα θα μπορούσε να αποβεί η συγκριτική συνανάνωση με το παλαιότερο γνωστό παιδικό βιβλίο του Jacques Le Goff, *Η Ευρώπη, μια αφήγηση για παιδιά και νέους* (μετάφραση Β. Τσοκόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, 1997). Ο σπουδαίος ιστορικός, εμφορούμενος από το θετικό και αισιόδοξο πνεύμα εκείνου του καιρού, προτρέπει να καλωσορίσουμε, με χαρά και χωρίς επιφυλάξεις, στην «Ευρωπαϊκή

οικογένεια» τους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης που «έχουν υποφέρει πολύ». Η ευρηματική εικονογράφηση του Charlie Case, Βέλγου καλλιτέχνη με κοινωνική ευαισθησία, εκφράζει, συμβολικά και παραστατικά, το ίδιο ακριβώς πνεύμα.

Δ. Η προβολή της ιστορικότητας στη δημιουργία νέων βιβλίων και την επανανάγνωση παλαιότερων

Είναι γνωστό το σύνθημα που είδαμε πρόσφατα στους τοίχους των πανεπιστημίων και των πόλεων: «Οι παππούδες μας πρόσφυγες. Οι πατέρες μας μετανάστες. Κι εμείς ρατσιστές;» Το παραπάνω σύνθημα συμπυκνώνει το πνεύμα των συγγραφέων που απευθύνονται σε νεαρούς αναγνώστες και ασχολούνται με το φαινόμενο της προσφυγιάς και της μετανάστευσης. Οι περισσότεροι δείχνουν πως από συναισθηματική άποψη, βρίσκονται κοντά στους σημερινούς πρόσφυγες, γιατί κάποιο μέλος της οικογένειάς τους, ίσως κάποιος πρόγονος, υπήρξε πρόσφυγας. Η πραγματικότητα αυτή δηλώνεται στο περιεχόμενο του βιβλίου, το βιογραφικό του συγγραφέα ή ακόμα και την αφιέρωση. Όπως είναι γνωστό, ο G. Genette έχει δείξει τη σημασία και τον αποκαλυπτικό χαρακτήρα των περικειμενικών αυτών στοιχείων που επηρεάζουν την ανάγνωσή μας [21]. Στο εσώφυλλο της νουβέλας της Μαριάννας Κόντου, *Φτου ξελύπη*, (εικονογράφηση Στ. Πετρόπουλος, Μεταίχμιο, 2016) διαβάζουμε την αφιέρωση: «σε όλα τα ασυνόδευτα παιδιά που αφήνουν πίσω τους λυπημένες πατρίδες», αλλά «και στον παππού Κωνσταντίνο που ήταν κάποτε ένα από αυτά». Πρόκειται για την ιστορία μιας νεαρής προσφυγοπούλας, αραβικής καταγωγής, που έρχεται μόνη της στην Ελλάδα και, με την ικανότητα της εξαιρετικής κολυμβήτριας, κερδίζει τη σωτηρία της, αλλά και τη χειραφέτησή της, αφού ως αθλήτρια συμμετέχει τελικά στους Ολυμπιακούς αγώνες, όπου «για μια φορά ακόμα το νερό γίνεται το εισιτήριό της για την ελευθερία» [22].

Στο ίδιο πνεύμα η Εύη Τσιτιρίδου-Χριστοφορίδου, συγγραφέας του εικονοκειμένου, *Ο Αντίλ έχει πατρίδα*, (εικονογράφηση Κ. Βερούτσου, Ελληνεκδοτική, 2017) τονίζει στο βιογραφικό της σημείωμα την οικογενειακή της καταγωγή από τον Πόντο, από όπου εκδιώχθηκαν ελληνικοί πληθυσμοί, κυρίως την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Γενικά, όταν τα παιδικά εικονοκείμενα αναφέρονται στην επικαιρότητα και το σημερινό θέμα των προσφύγων, ανασύρουν έμμεσα εθνικές μνήμες, όπως είναι η Μικρασιατική καταστροφή και η έλευση των Ελλήνων προσφύγων στην Ελλάδα το 1922 ή ακόμα ο εκπατρισμός των Ελληνοκυπρίων, μετά την τουρκική εισβολή του 1974 στην Κύπρο.

Η σύγκριση, ανάμεσα στην σύγχρονη εμπειρία των προσφύγων και την εθνική Ιστορία, υπονοείται συχνά στα παιδικά βιβλία, στο ελληνικό σχολείο και στον καθημερινό τύπο, παρά τις ξενοφοβικές ιστοσελίδες και τα ξενοφοβικά έντυπα που επίσης υπάρχουν. Ωστόσο, επιστήμονες ιστορικοί, σε άρθρα που απευθύνουν στο ευρύτερο κοινό, βρίσκουν άκαιρο τον παραλληλισμό, κυρίως λόγω των μεγάλων πολιτισμικών διαφορών των τωρινών προσφύγων, μουσουλμάνων στην συντριπτική τους πλειοψηφία, σε σχέση με

τους μόνιμους κατοίκους της Ελλάδας, ενώ οι παλαιότεροι πρόσφυγες ήταν, φυσικά, Έλληνες [23]. Ωστόσο, η επικαιρότητα δίνει εναύσματα, για να τεθούν νέα ερωτήματα και να αναστοχαστούμε την εθνική Ιστορία (κυρίως τη σχολική εκδοχή της) στο φως του παρόντος. Η επίδραση αυτής της τάσης φαίνεται και στα σημερινά παιδικά βιβλία, όπου έστω και ασύνειδα, αναδύεται μια καινούργια έννοια εθνικής ταυτότητας, εμποτισμένη με ιστορικότητα, που όμως δεν λειτουργεί επιθετικά, αλλά συνδέεται με την ενσυναίσθηση, την ευαισθητοποίηση και τη διάθεση κατανόησης του άλλου. Είναι σαν να προβάλλεται η αντίληψη πως οι Έλληνες μπορούν να καταλάβουν τι είναι η προσφυγιά, γιατί έχουν σχετικές εμπειρίες.

Με ανάλογο τρόπο, επικαιροποιείται και η ανάγνωση παλαιότερων βιβλίων. Στο πολυβραβευμένο εικονοκείμενο του Χρ. Μπουλώτη, *Το άγαλμα που κρύωνε* (εικονογράφηση Φ. Στεφανίδου, Πατάκης 1997, 13^η εκδ. 2017) εκβάλλει μια μακρά λογοτεχνική παράδοση που ξεκινάει από το πινδαρικό ποιητικό μοτίβο της ζωοποίησης των αγαλμάτων που, μεταξύ άλλων, το ξανασυναντούμε στην ποίηση του Σεφέρη. Στο κείμενο του Μπουλώτη συναντούμε δάνειες φράσεις από τη *Μυθολογία* του Γ. Σεφέρη και υπάρχει ευθεία αναφορά στο όνομα του Ο. Ελύτη και στο αγαπημένο τοπίο της Μυτιλήνης, όπου, συμπτωματικά, έχει σήμερα δημιουργηθεί ο τόπος υποδοχής προσφύγων. Διακρίνουμε επίσης ένα παιχνίδι αντίθεσης και σύνθεσης ανάμεσα στο υλικό και το πνευματικό, τον χώρο και τον χρόνο, το κλειστό σκηνικό του Μουσείου και το απέραντο του θαλασσινού τοπίου και της Ιωνίας, λατρεμένης γης που ανήκει στις χαμένες πατρίδες. Όπως δηλώνεται στο βιβλίο, το άγαλμα που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, προέρχεται από ανασκαφές στη Μ. Ασία και «φυγαδεύτηκε» στην Ελλάδα, το 1922, με την παρέμβαση του αρχαιολόγου Κ. Κορουνιώτη. Το ιστορικό υπόβαθρο του βιβλίου είναι αρκετά σαφές, ωστόσο οι ειδικοί της Παιδικής Λογοτεχνίας ενεθάρρυναν, ήδη από την αρχική έκδοση, μια ευρύτερη ανάγνωση, ώστε η αφήγηση να μπορεί γενικά να αναφέρεται σε οποιαδήποτε προσφυγιά. Είναι ευνόητο πως οι σημερινές συνθήκες ευνοούν πολύ περισσότερο μια τέτοιου είδους πρόσληψη [24].

Η επικαιρότητα ενθαρρύνει επίσης την ανανεωμένη ματιά στην αρχαιότητα, που πραγματώνεται με ένα είδος αναθεωρημένης εστίασης, σύμφωνα με το πρότυπο του William Faulkner. Η συγγραφέας Ελένη Κατσαμά (1973-) στο ιστορικό μυθιστόρημά της, *Το σκλαβάκι της Κνωσσού*, εμπιστεύεται το ρόλο του αφηγητή στον ήρωά της, Αϊσά, ένα αγόρι από την Αφρική που πουλήθηκε σκλάβος από πειρατές. Η υπόθεση ξετυλίγεται στο τέλος της ακμής του Μινωϊκού πολιτισμού, όταν συμβαίνει η ιστορικά βεβαιωμένη φυσική καταστροφή λόγω της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας. Τα παλάτια καταρρέουν και ο βασιλικός στόλος καταστρέφεται, αφού σηκώνονται τεράστια κύματα (παρόμοιες φυσικές καταστροφές συμβαίνουν, ίσως συχνότερα, στις μέρες μας). Όλοι πρέπει αναγκαστικά να μεταναστεύσουν, όλοι γίνονται πρόσφυγες, ακόμα και ο ισχυρός βασιλιάς, Μίνωας και η μάγισσα-βασιλίσα, Πασιφάη. Η πρόθεση επικαιροποίησης είναι πολύ σαφής και δηλώνεται, άλλωστε, με ευκρίνεια στο οπισθόφυλλο: «Ένα μυθιστόρημα που

μας μεταφέρει στην εποχή του Μίνωα, παρακινώντας μας να αναλογιστούμε τις ομοιότητες της με τα χρόνια που διανύουμε».

Εδώ θυμίζουμε πως υπάρχει μακρά παράδοση ως προς τη μεταμόρφωση της Ιστορίας της μινωικής Κρήτης σε παιδικό βιβλίο [25]. Ο Νίκος Καζαντζάκης έγραψε προπολεμικά το μυθιστόρημα *Στα παλάτια της Κνωσού*, έργο που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στον περιοδικό τύπο και εκδόθηκε αργότερα, στη δεκαετία του '80. Στο έργο αυτό, όπως και στην *Οδύσειά* του, κάνει λόγο για τους μεγαλόσωμους πρόσφυγες από τον Βορά που είναι άγριοι, ξανθοί και με μεγάλη φυσική αντοχή και ζητούν να τους επιτρέψει ο βασιλιάς να εγκατασταθούν ειρηνικά στην Κρήτη, όπως και γίνεται. Στην πραγματικότητα ο Καζαντζάκης βλέπει θετικά την μαζική εγκατάσταση αυτών των ανθρώπων, γιατί θεωρεί πως μέσω της επιμειξίας θα βελτιωθεί η ράτσα των γηγενών. Ο συγγραφέας εμφορείται από την ιδέα του ευγονισμού, δηλαδή της διάθεσης για βελτίωση του ανθρώπινου είδους, που οφείλεται στον ιδιαίτερο τρόπο που έχει προσλάβει το έργο του Δαρβίνου. Ωστόσο με την ευκαιρία των εξήντα χρόνων από το θάνατο του Καζαντζάκη (1957 - 2017) τα κείμενά του αυτά διαβάστηκαν στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού σχολείου ως κήρυγμα ανθρωπιάς και ως προτροπή συμπαραστάσης στους πρόσφυγες [23]. Ανάλογα με την εποχή, οι αναγνώσεις μας επικαιροποιούνται και κατανοούμε με διαφορετικό τρόπο παλαιότερα έργα, υπερβαίνοντας συχνά τις προθέσεις των δημιουργών τους. Το προσφυγικό θέμα δεν μπορεί παρά να επηρεάζει πολύ αποφασιστικά τις σημερινές αναγνώσεις μας.

Ε. Αλληγορία και πραγματικότητα, μαρτυρία και ονειροπόληση

Μερικές φορές η αμείλικτη πραγματικότητα της αναγκαστικής μετανάστευσης και της προσφυγιάς μεταμορφώνεται σε ποιητική αλληγορία, ώστε να ακουστούν τα πράγματα «γλυκότερα», με «παραμύθια και παραβολές». Υπάρχουν πολλά βιβλία που επιχειρούν τη μεταφορά της πραγματικότητας στον κόσμο των ζώων ή των φυτών. Το εικονοκείμενο, *Η μούρη πεταλούδα*, της Έρης Ρίτσου (εικονογράφιση Ναταλίας Καπατσούλια, Κέδρος 2015) δείχνει τη νεοφερμένη διαφορετική πεταλούδα να ευεργετεί τις άλλες, τις πολύχρωμες και γηγενείς, με τις σοφές συμβουλές της. Φωτογραφίζοντας την πικρή πραγματικότητα, αυτού του είδους οι αλληγορίες δείχνουν συχνά πως ο πρόσφυγας γίνεται ευνοϊκά δεκτός στην κοινωνία, μόνο αν επιτελέσει κάποιο επίτευγμα, αν για παράδειγμα διαπρέψει στο χώρο του αθλητισμού.

Αντίθετα, στο ποιητικότατο, επίσης αλληγορικό εικονοκείμενο της Σοφίας Μαντουβάλου, *Η πεταλούδα της σκιάς* (εικονογράφιση Φωτεινής Στεφανίδη, Μεταίχμιο, 2017) η γηγενής πεταλούδα, Ψιγαλίδα, δέχεται με αγάπη την ταλαιπωρημένη πεταλούδα, Αφχάρ, που έχει χάσει το σπίτι της, τους αγαπημένους της και τα όνειρά της μέσα «στη θύελλα του πολέμου», αλλά και «η σκιά της είναι μισοχαμένη». Η Αφχάρ, υπερνικώντας τους φόβους και τη δυσπιστία της, δέχεται τη στοργική και ανιδιοτελή φιλοξενία της

Ψιχαλίδας. Η παρηγορητική αναφορά της τελευταίας στον *Πήτερ Παν*, τον λογοτεχνικό ήρωα που «έχασε τη σκιά του, αλλά δεν έχασε τον εαυτό του», είναι μια ακόμα περίπτωση επιτυχημένης χρήσης κλασικού ήρωα σε σύγχρονο έργο. Η απώλεια της σκιάς, ως δάνειο εύρημα από το γνωστό έργο του Μ. Barrie, διατρέχει το κείμενο και υπαινίσσεται, με επιτυχία, λεπτά και περίπλοκα θέματα πολιτισμικής και άλλης ταυτότητας, επαναπροσδιορίζοντας την επικαιροποιημένη χρήση των κλασικών για την ερμηνεία του σύγχρονου κόσμου. Παρακολουθώντας και ερμηνεύοντας την αφήγηση, η εικονογράφηση παρουσιάζει, σε όλες τις σελίδες, μαζί με τις πεταλούδες, και τις μορφές δυο μικρών παιδιών, ενός νεοφερμένου κοριτσιού και ενός μικρού αγοριού.

«Στα βιβλία όλα τα θαυμαστά μπορούν να συμβούν. Στ' αλήθεια όμως; Τίποτα!» λέει το παιδί από το *Πουθενά* της Άλκης Ζέη. Υπάρχει πράγματι μια μεγάλη απόσταση ανάμεσα στην πολύ σκληρή πραγματικότητα που βιώνουν τα ασυνόδευτα παιδιά και τις ποιητικές αφηγήσεις, όπου παρουσιάζονται ως πρωταγωνιστές [27]. Πώς αισθάνονται πραγματικά αυτά τα βασανισμένα προσφυγόπουλα με την κλεμμένη παιδική ηλικία; Στο εικονογραφημένο βιβλίο της Φωτεινής Κωνσταντοπούλου, *Μέσα από τα μάτια τους* (εικονογράφηση Μ. Μανουρά - φωτογραφίες Θ. Βενάρδος, Ελληνοεκδοτική 2017), παρατίθεται μια σειρά από μαρτυρίες πραγματικών παιδιών. Στην πράξη τα προσφυγόπουλα απάντησαν στις ερωτήσεις της συγγραφέως με τη μεσολάβηση διερμηνέα. Λόγω της γλωσσικής και πολιτισμικής απόστασης, τη διαμεσολάβηση των ενηλίκων, κ.λπ., δεν θα λέγαμε εύκολα πως το τελικό κείμενο χαρακτηρίζεται από το στοιχείο του αυθορμητισμού.

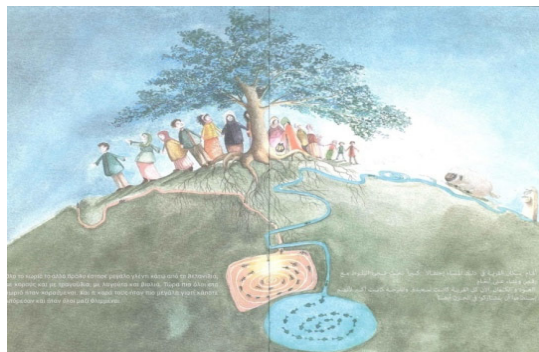
Εδώ η εικόνα αποδεικνύεται και πάλι πιο αποτελεσματική από τον γραπτό λόγο. Κάθε μαρτυρία συνοδεύεται από τη φωτογραφία δυο παιδικών ματιών με εκφραστικό βλέμμα. Η εικονογράφηση της Μαρίας Μανουρά είναι ιδιαίτερα ευρηματική και συγκινητική [βλ. και εικόνες I1 και I2]. Σε μια δισέλιδη εικόνα κατορθώνει να συμπυκνώσει αυτήν την δραματικά συλημένη παιδική ηλικία. Πάνω στον παγκόσμιο χάρτη, ένα μικρό αγόρι φαίνεται να παίζει με ένα παιχνίδι-φορτηγό. Όμως συνειρμικά θυμίζει τα φορτηγά, όπου στοιβαγμένοι, έχουν βρει τραγικό θάνατο, πολλοί παράνομοι μετανάστες. Απέναντι στο παιδί, είναι παρατεταγμένα μολυβένια ή πλαστικά στρατιωτάκια με τα όπλα σε θέση μάχης. Φαίνεται σαν να έχουν στόχο το αγοράκι. Η βαρβαρότητα του πολέμου και της προσφυγιάς παρουσιάζεται σε σχήμα τραγικά ειρωνικό και «υποκριτικά» παιδικό.

F.

Η προσφυγιά και η μετανάστευση, ως λογοτεχνικά θέματα, ευνοούν την προσπάθεια να συναντηθούν ετερογενείς γλωσσικοί και πολιτισμικοί κώδικες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το εικονοκείμενο, *Το Βατραχέλι*, της Κατερίνας Ευσταθίου-Σελάχα (εικονογράφηση Έφης Λαδά, Πατάκης 2017). Το κείμενο είναι δίγλωσσο, στα ελληνικά και στα αραβικά, άρα απευθύνεται σε διαφορετικής εθνικότητας μικρούς αναγνώστες. Η αφήγηση είναι ένα λαϊκό παραμύθι που διδάσκει την υπέρβαση των στερεοτύπων, την επαφή με το διαφορετικό και τη συναδέλφωση, ακόμα και τη συνύπαρξη ζωικού (animalier) και ανθρώπινου (humain) στοιχείου. Ένα βατραχάκι υιοθετείται από ένα ηλικιωμένο ζευγάρι (ανθρώπων) σε ένα χωριό. Όλοι το αγαπούν, γι' αυτό, όταν κάποτε χάνεται, στενοχωριούνται, ενώ γιορτάζουν και χαίρονται, όταν το ξαναβρίσκουν. Η εικονογράφος επιχειρεί να αποδώσει αυτό το κλίμα της διαπολιτισμικότητας και της σύνθεσης, συνδυάζοντας ψυχρά και θερμά χρώματα, απεικονίζοντας πλάσματα του νερού και πλάσματα της ξηράς και τέλος προσπαθώντας να αφομοιώσει στις εικόνες της κάποια στοιχεία από τον αραβικό πολιτισμό. Όλοι, όσοι συνεργάστηκαν για τη δημιουργία του βιβλίου, δηλώνουν τη σχέση, άμεση ή έμμεση που είχαν με τους πρόσφυγες και την εμπειρία της προσφυγιάς, ενώ ο μεταφραστής, Γ. Τυρίκος-Εργάς, υπήρξε και ο ίδιος πρόσφυγας.

G.

Αναρωτιέται, όμως, κανείς, αν αυτά τα παιδιά με την κλεμμένη παιδική ηλικία μπορούν να ονειρεύονται ακόμα. Στα σημερινά βιβλία, δημιουργείται μια ιδιότυπη εξέλιξη της νυχτερινής αφήγησης (récit nocturne) που αναφέρεται στα όνειρα ενός παιδιού, με αρχικό σκηνικό τον προστατευτικό χώρο του παιδικού δωματίου [28]. Η σύγχρονη

εκδοχή αναπόφευκτα διαφοροποιείται, αφού αυτό το αρχικό σκηνικό αλλάζει δραματικά: Ένα παιδί σκέφτεται και ονειρεύεται τη νύχτα, μέσα ή έξω από τη σκηνή που χρησιμοποιεί ως πρόχειρο κατάλυμα η οικογένειά του. Το βιβλίο, *Η Αίλα...πετάει*, της Τασούλας Τσιλιμένη (εικονογράφηση Μυρτώς Δεληβοριά, Διάπλους 2019) αναδεικνύει με ιδιαίτερη επιτυχία, την ευαισθησία, αλλά και τη λεγόμενη «ψυχική ανθεκτικότητα» (resilience) του μικρού κοριτσιού που μένει στη σκηνή ενός καταυλισμού προσφύγων, μαζί με την οικογένειά του. Η μικρή ηρωίδα ζωγραφίζει τον δικό της χρωματιστό και ελπιδοφόρο κόσμο, όπου υπάρχει χαρά και παιχνίδι, και μοιράζεται με τον αναγνώστη την όμορφη σκέψη, πως «*μια ιδέα είναι ένα παράθυρο στον κόσμο*». Είναι αξιοσημείωτο πως τα μέλη της οικογένειάς της, οι γονείς και ο παππούς, παρά το σχετικά σύντομο κείμενο, δεν παρουσιάζονται απλώς ως δυστυχή πλάσματα που προκαλούν τη συμπάθεια και αξίζουν βοήθεια. Σκιαγραφούνται με ευρηματικό τρόπο, ελλειπτικά, αλλά ουσιαστικά, ως ακέραιες ηθικές οντότητες που με αξιοπρέπεια αποφασίζουν να πειθαρχήσουν σε κανόνες και αγωνίζονται, για να ανταπεξέλθουν σε εξαιρετικά δύσκολες καταστάσεις, χωρίς να αλλοτριωθούν.

Ανάλογο παιχνίδι ανάμεσα στο φανταστικό και το πραγματικό υπάρχει και στο εικονοκείμενο, *Ο Αντίλ έχει πατρίδα* της Εύης Τσιτιρίδου-Χριστοφορίδου (εικονογράφηση Κ. Βερούτσου, Ελληνοεκδοτική 2017). Το μικρό αγόρι βγαίνει τη νύχτα από τη σκηνή και ονειροπολεί. Μυθικά πλάσματα φαίνεται πως το καλούν σε μια ονειρική φυγή. Ανάμεσά τους, μια καμήλα της ερήμου με ανθρώπινη φωνή ως στοιχείο του δικού του πολιτισμού και μια θαλασσινή γοργόνα, ως στοιχείο της ελληνικής παράδοσης. Είναι φανερό η πρόθεση να ανακατασκευαστεί ένα διαπολιτισμικό φανταστικό που να περιέχει στοιχεία σύνθεσης ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί» [29]. Η ονειροπόληση διακόπτεται, όταν η μαμά του παιδιού, ανήσυχη, βγαίνει από τη σκηνή να το αναζητήσει και το αγκαλιάζει. Το όνομά της, Άμαλ, σημαίνει «ελπίδα», άρα η εικόνα αυτή παίρνει συμβολικό χαρακτήρα. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί πως συχνά συναντούμε το εύρημα του συμβολικού ονόματος (Σπεράντζα κ.λπ.) και σε ξένα παιδικά βιβλία με παρόμοιο θέμα, όχι μόνο παιδικά.

H1

H2.

Συνήθως το παιδικό βιβλίο ανταμείβει τους μικρούς αναγνώστες με ένα τέλος καθαρήριο, αν δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένο. Το συγκεκριμένο βιβλίο τελειώνει με τρόπο σχετικά θετικό, χωρίς να εξωραϊζεται υπερβολικά η πραγματικότητα. Ο παππούς του Αντίλ που πνίγηκε στο ταξίδι, έλεγε παρηγορητικά τη φράση: *Πατρίδα είναι εκεί, όπου μπορεί ν' ανθίσει το χαμόγελό μας*. Ο μικρός ήρωας επαναλαμβάνει αυτόν τον «ορισμό» στο τέλος του βιβλίου, που λειτουργεί σαν μια μικρή αχτίνα μέσα στο σκοτάδι. Ωστόσο εμείς, οι ενήλικοι, μπορούμε να θυμηθούμε παλαιότερους, λιγότερο ποιητικούς, ορισμούς της πατρίδας που όμως υπόσχονταν περισσότερα πράγματα στους επήλυδες. *Ubi bene ibi patria* (πατρίδα είναι εκεί που περνάς καλά) είναι η κικερωνική ρήση που σήμερα ηχεί επίκαιρη λόγω της μαζικής μετανάστευσης των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό. Αλλά και αργότερα ο ορισμός που ίσχυε από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα για τους εργάτες-μετανάστες ήταν: *Ubi panis ibi patria* (πατρίδα είναι ο τόπος, όπου έχει ψωμί, δηλαδή δουλειά). Ο σημερινός «ορισμός» του παιδικού βιβλίου αναφέρεται απλώς στο χαμόγελο της ελπίδας, της θετικής διάθεσης και της αισιόδοξης καρτερικότητας, γιατί, εκ των πραγμάτων, δεν θα μπορούσε, δυστυχώς, να συμπεριλάβει κάτι άλλο...

Αντί Επιλόγου: Μια διαδικασία δημιουργική και εμπλουτιστική

Υπάρχει, σήμερα, μεγάλος αριθμός παιδικών βιβλίων με θέμα την προσφυγιά και την αναγκαστική μετανάστευση, μια και η Ελλάδα είναι χώρα «υποδοχής προσφύγων», γεγονός που έχει πολλαπλό αντίκτυπο στην πολιτική και την πολιτισμική της ζωή. Η ενασχόληση με το φαινόμενο αυτό επηρεάζει αποφασιστικά και, σε γενικές γραμμές, πολύ θετικά τη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία. Την βοηθάει να υπερβεί, κατά το δυνατόν, τα δεσμά της παιδαγωγικής λογοκρισίας και να γίνεται ελκρινέστερη, παρά την αναπόφευκτη διάσταση ανάμεσα σε μυθοπλασία και πραγματικότητα που, σωστά, επισημαίνουν πολλοί ειδικοί. Δεν υπάρχουν άλλωστε πολύ μεγάλα περιθώρια για ωραιοποίηση, όταν η επικαιρότητα των καθημερινών ειδήσεων την διαψεύδει θεαματικά.

Όπως είδαμε, στην προσπάθειά τους να ασχοληθούν με την τόσο φορτισμένη επικαιρότητα, μερικοί συγγραφείς καταφεύγουν στην κλασική λύση της *μεταφοράς (transposition)* στον κόσμο των φυτών και των ζώων, με τη μορφή της παραβολής και της αλληγορίας. Ωστόσο, σήμερα επινοούνται και άλλες, ίσως περισσότερο σύνθετες τεχνικές γραφής. Μια τεχνική είναι η *επιστράτευση του ονειρικού και του συμβολικού στοιχείου*, που δείχνει τους μικρούς λογοτεχνικούς ήρωες-πρόσφυγες να διεκδικούν το δικαίωμα στο όνειρο και την ελπίδα και δίνει στους δημιουργούς την ευκαιρία να περιγράψουν έναν κόσμο περισσότερο φωτεινό. Η διέξοδος αυτή μπορεί να ευνοήσει τη λογοτεχνική πρωτοτυπία και την *ποιητικότητα*.

Μια άλλη τεχνική είναι η *επιλεκτική αποσπασματικότητα*. Το ενδιαφέρον της αφήγησης εστιάζεται κυρίως στη στιγμή και όχι στη διάρκεια: απομονώνονται και καταγράφονται, κυρίως, επεισόδια, με θετικό χαρακτήρα. Η επιλογή αυτή έχει σχέση και

με την *ελλειπτικότητα*, δηλαδή τον λογοτεχνικό τρόπο που χρειάζεται λιγότερα λόγια, για να εννοηθούν περισσότερα πράγματα και που προβάλλει το μέρος, για να υποβάλει το συνολικό. Παρόλο που τα κείμενα είναι συνήθως μικρής έκτασης, μερικές φορές, οι ήρωες παρουσιάζονται, όχι απλώς ως σχηματικοί τύποι, κάτι θεμιτό στην παραμυθιακή αφήγηση, αλλά και ως ιδιαίτεροι χαρακτήρες. Ζωγραφίζονται δηλαδή όχι μόνο με το «*αδρό πινέλο*», αλλά και με το «*λεπτό ψυχολογικό κοντύλι*», όπως θα έλεγε ο Παλαμάς.

Μια άλλη συνηθισμένη αφηγηματική τεχνική είναι η *αναδρομικότητα*. Η αφήγηση πραγματοποιείται στον παρόντα χρόνο, ενώ η πολύ αρνητική εμπειρία του τρομακτικού ταξιδιού, του πολέμου, ακόμα και του πνιγμού αγαπημένων προσώπων, έχει συντελεστεί στο παρελθόν και αναδύεται ως ανάμνηση.

Ωστόσο, ο λόγος φαίνεται πως δεν επαρκεί πάντα για τόσο δύσκολα θέματα. Συμπληρώνεται και προεκτείνεται ουσιαστικά από μια εικονογράφηση που με αξιοσημείωτη *εuryματικότητα* προσφέρει παραστατική διάσταση σε βαρύτατα συναισθήματα, όπως ο φόβος και η αγωνία, αλλά και σε θετικές αφηρημένες έννοιες, όπως η συνύπαρξη και η συναδέλφωση.

Ίσως οι παραπάνω σκέψεις δίνουν, εν μέρει, κάποια απάντηση στο ερώτημα «γιατί, προς το παρόν, ενώ έχουμε τόσα πολύ καλά εικονοκείμενα, δεν έχουμε (ακόμα) αρκετά και αξιόλογα ρεαλιστικά μυθιστορήματα με *πρωταγωνιστές* (σύγχρονα) προσφυγόπουλα» που να απευθύνονται σε μεγαλύτερα παιδιά [29]. Χρειάζεται χρόνος, για να επιτευχθεί η λογοτεχνική αφομοίωση, δηλαδή η *λεγόμενη μυθοποίηση της Ιστορίας*, όπως την έχουν ονομάσει οι Γερμανοί θεωρητικοί, και να μετουσιωθεί το υλικό της πραγματικότητας σε λογοτεχνία. Τότε, είναι εύλογο να περιμένουμε πως θα αναδυθούν κρίσιμα (και όχι εύκολα στη λογοτεχνική διαχείρισή τους) επί μέρους ζητήματα, όπως η σύγκρουση πολιτισμικών ταυτοτήτων και νοοτροπιών [30]. Από την άλλη μεριά, επειδή τα εικονοκείμενα που αναφέραμε χειρίζονται με επιτυχία πολύ σοβαρά θέματα, υπερβαίνουν τις κατατάξεις κατά είδος ή κατά ηλικία αναγνώστη, για να βηματίσουν, μερικές φορές, προς το φιλοσοφικό παραμύθι ή ακόμα και το μεταμφιεσμένο φιλοσοφικό δοκίμιο.

Επί πλέον, οι αφηγήσεις για παιδιά πραγματοποιούν ένα είδος εξατομίκευσης μιας αβέβαιης και σκοτεινής εικόνας. Στα μέσα ενημέρωσης οι πρόσφυγες παραμένουν ανώνυμοι και, δυστυχώς, μερικές φορές, παρουσιάζονται μαζικά σαν ανθρωπιστικό πρόβλημα, σαν απειλή ή ακόμα και σαν «υγειονομική βόμβα». Αντίθετα στα λογοτεχνικά βιβλία η προσφυγιά αποκτά συγκεκριμένο πρόσωπο και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Επιμερίζεται σε ατομικά και, συνήθως, ιδιαίτερα συγκινητικά πορτραίτα, λογοτεχνικά, εικονογραφικά ή φωτογραφικά. Οι λογοτεχνικοί ήρωες γίνονται φίλοι του αναγνώστη, διδάσκοντας έμμεσα την ενσυναίσθηση. Είναι άλλωστε γνωστό πως οι μικροί αναγνώστες ενδιαφέρονται πολύ περισσότερο για τους ήρωες και λιγότερο για τα λογοτεχνικά κείμενα.

II

I2

Αυτού του είδους η εξατομίκευση αποτελεί μια χαρακτηριστική σύγχρονη τάση, όχι μόνο στη σύγχρονη μυθοπλασία, αλλά και στην ιστορική επιστήμη. Η συνολική εικόνα περιόδων προσφυγιάς, γενοκτονίας, διωγμών κ.λπ. αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ευρύτερο κοινό, όταν επιμερίζεται σε μαρτυρίες και αφηγήσεις συγκεκριμένων προσώπων. Με τον τρόπο αυτόν, οι άνθρωποι ευαισθητοποιούνται απέναντι στις βαρβαρότητες που έγιναν παλαιότερα, αλλά και απέναντι σε αυτές του καιρού τους.

Στο τελευταίο του, επίκαιρο, βραβευμένο δοκίμιο, *Το Ναυάγιο των πολιτισμών*, ο Γαλλολιβανέζος συγγραφέας, Amin Maalouf, που υπήρξε και ο ίδιος πρόσφυγας, μιλάει για την «απρόσμενη και ανεξέλεγκτη βαρβαρότητα» που ενέσκηψε πρόσφατα στον πολιτισμένο κόσμο μας [31]. Τα παιδικά βιβλία που μας απασχόλησαν, φαίνεται πως αντιστέκονται σθεναρά σε αυτήν, αλλά και σε κάθε είδους, βαρβαρότητα. Ενθαρρύνουν τη δόμηση μιας νέας έννοιας του πολίτη που περιλαμβάνει τη διάθεση κατανόησης του άλλου και της συνύπαρξης, υπερβαίνοντας φοβίες και προκαταλήψεις. Έχουν την τόλμη να προτείνουν, έμμεσα, μια εθνική και ατομική ταυτότητα [32] που δεν ορίζεται επιθετικά, αλλά τείνει να εγγραφεί ειρηνικά μέσα σε έναν κόσμο πολυφωνικό και πολυπολιτισμικό. Χωρίς να ψεύδονται, αναζητούν ωστόσο τις λίγο περισσότερο φωτεινές πλευρές της πραγματικότητας, στην προσπάθειά τους να προβάλουν ένα σύστημα αξιών που βασίζεται στην ενσυναίσθηση, τον ανθρωπισμό και τη γενναιοδωρία, στοιχεία που στις μέρες μας τα χρειαζόμαστε πολύ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ/ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Θυμίζω πως στη θεωρία της Λογοτεχνίας ο όρος «λογοκρισία» δεν είναι, οπωσδήποτε, αρνητικά φορτισμένος, όπως στην τρέχουσα γλώσσα.
2. Δανείζομαι τον όρο «αφηγηματική στρατηγική» από τον F. Stanzel, *Θεωρία της αφήγησης*, μεταφρ. Κ. Χρυσομάλλη- Henrich, University Studio Press, 1999, 211.
3. Βλ. G. Genette, *Παλίμψηστα*, μεταφρ. Β. Πατσογιάννης, ΜΙΕΤ, 2018, 508.
4. Θα ορίζαμε ως «συλλογικό φαντασιακό», το σύνολο των παραστάσεων και των αφηγήσεων που εγγράφονται μέσα στην κοινωνία, δρουν συνενωτικά για μια

- κοινότητα ανθρώπων και συχνά την οριοθετούν και την περιχαρακώνουν σε σχέση με άλλες κοινότητες. Βλ. A. Ansart, σχετικό λήμμα στο A. Akoun και P. Ansart (επιμ.) *Dictionnaire de Sociologie*, Seuil, 1999, σ. 270.
5. Βλ. Τα πρακτικά των σχετικών Συνεδρίων: J. Perrot (επιμ.) *Histoire, Mémoire et Paysage*, In Press, 2002 και J. Foucault (επιμ.) *L'imaginaire du jeune Méditerranéen, Itinéraires et Contacts des cultures*, vol. 32, Harmattan, 2002.
  6. F. Braudel, *Η Γραμματική των πολιτισμών* (μεταφρ. Α. Αλεξάκης), ΜΙΕΤ, 2002, 63.
  7. C. Calame, *Pratiques poétiques de la mémoire- Représentations de l'espace- temps en Grèce ancienne*, La Découverte, 2006. Ανάλογη περιχαρακωση με διαχωριστικό όριο τη Μεσόγειο φαίνεται πως είχε ισχύ και για ολόκληρη την Ευρώπη. Ο Gerard Delanty παρατηρεί χαρακτηριστικά πως «η Μεσόγειος ήταν για τη Δυτική Ευρώπη ένα πολύ μεγαλύτερο και σημαντικότερο σύνορο απ' ό,τι το Σιδηρούν Παραπέτασμα». Βλ. Επινοώντας την Ευρώπη: Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα, μεταφρ. Γ. Μπαχάρα, Ασίνη, 2016, σ. 324.
  8. B. Lamizet, *L'imaginaire politique*, Hermé- Science, Lavoisier, 2012, σσ. 101-102.
  9. Βλ. σχετικά Λ. Λυχνάρα, *Το μεσογειακό τοπίο στην ποίηση του Γ. Σεφέρη και του Ο. Ελύτη*, Γαβρηλίδης, 1993-Εδώ πρέπει, ωστόσο, να θυμίσουμε πως η ποιητική παρουσίαση χαρούμενων τοπίων από τη φύση, σε εποχές πολύ ζοφερές (όπως η γερμανική κατοχή) ερμηνεύεται ως έχουσα αντισταθμιστική λειτουργία. Βλ. Ο. Ελύτης «Το χρονικό μιας δεκαετίας», *Ανοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, 1982, 406-407. Βλ. επίσης Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της σε δύσσητους καιρούς (1941-1944) Γ'*, Καστανιώτης 2003, 193.
  10. A. Zervou, «Historicity and Nature, Text and Image – The Game of oppositions in Greek illustrated Books», *Bookbird* vol. 40, N.1, 2002, *Children's Literature in South-Eastern Europe*, 6-15.
  11. A. Zervou, «Usages du paysage maritime dans les adaptations odysseennes et les (autres) classiques d'enfance» στο J. Perrot, ε.α. 2002, 6 - 15.
  12. Για ανάλογο φαινόμενο στη γαλλόφωνη παιδική λογοτεχνία, βλ. A. Schneider, «Enjeux mémoriels de l'album dans le discours de l'immigration algérienne-image culturelle et culture de l'image», *STRENAE*, 14, 2019.
  13. Βλ. για παράδειγμα το εικονοκείμενο, *Το κουτί του Σιλάν*, της Άλκηστης Χαλκιά (εικονογράφηση Ντ. Σταματιάδη, Ίκαρος, 2017). Στο εικονοκείμενο, *Η πεταλούδα της σκιάς*, της Σοφίας Μαντουβάλου (εικονογράφηση Φ. Στεφανίδη, Μεταίχμιο 2017) οι δυο πεταλούδες, η γηγενής και η ξένη, περιμένουν ένα χρωματιστό σχολικό αυτοκίνητο.
  14. Βλ. T. S. Eliot, «Ulysses, Order and Myth», *The Dial*, 75 (1923), 483.
  15. A. de Saint-Exupéry, «Le Petit Prince», *Œuvres*, R. Caillois (εισαγωγή), Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard 1959, 407-496, ειδικά σ. 417.
  16. Χρησιμοποιώ τη λέξη «οικειοποίηση» ως όρο της μεταφρασεολογίας, βλ. A. Berman, *Pour une critique des traductions littéraires-J. Donne*, Gallimard, 1993.

17. Josué Guebo, *Songe à Lampedusa*, Panafrica, Nouvelles du Sud, 2014. .
18. E. Wilson, *The Odyssey*, Norton & Compang, 2018.
19. Σχετικά με τη σημασία των κυρίων ονομάτων, βλ. G. Genette, Proust- Palimpsestes, *Figures I*, Seuil, 1996, 141.
20. Σ. Χιωτάκης, «Η “Πολυπολιτισμικότητα” εναντίον της Πολυπολιτισμικότητας; Ανασταλτικοί παράγοντες της ανοιχτής κοινωνίας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 2, 1999, 105-144.
21. Βλ. σχετικά G. Genette, Les dédicaces, στο *Seuil*, éd. du Seuil, collection *Poétique*, 110-132.
22. Στη γαλλόφωνη λογοτεχνία, όταν η ηρωίδα προέρχεται από τον μουσουλμανικό κόσμο, γίνεται πολύ εμφανέστερα λόγος για τη σύγκρουση ανάμεσα στην ευρωπαϊκή κουλτούρα και τη δική της. Βλ. σχετικά: A. Schneider, *La littérature de jeunesse migrante récits d'immigration de l'Algérie en France*, L'Harmattan, 2013.
23. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Μαυρογορδάτος, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες», *Lifo-Ιστορία μιας πόλης*, 31 Αυγούστου, 2019.
24. S. Dardaillon, «Regards grecs sur la migration à travers l'album de jeunesse contemporain», *STRENAE*, 14, 2019.
25. Για παράδειγμα, ο Μενέλαος Λουντέμης έχει αφιερώσει τη γνωστή τριλογία του, (*Δαίδαλος*, *Δωρικός χ.χ.*), *Ίκαρος*, (*Δωρικός χ.χ.*), *Θησέας*. (*Δωρικός χ.χ.* και Πατάκης 2017).
26. Για μια πρόταση ανάγνωσης του έργου και για τη διδασκαλία του στο σχολείο, βλ. Ε. Νικολουδάκη – Σουρή, «Στα Παλάτια της Κνωσού και Κούρος Τα Μυθικά πρόσωπα στην αλλαγή των καιρών», *Επιστήμες της Αγωγής*, Θεματικό τεύχος για Καζαντζάκη, 2017, 77-93. - Ε. Χαβάκη, «Στα παλάτια της Κνωσού, Διδασκαλία στα παιδιά του σήμερα: πέντε παραδείγματα πρόσληψης», *Επιστήμες της Αγωγής*, Θεματικό τεύχος για τον Καζαντζάκη, 2017, 188-208.
27. V. Vassiloudi, «International and Local Relief Organization and the Promotion of Children and Young Adult Refugee Narratives», *Bookbird*, vol. 57 N.2, 2019, 35 – 49. Για την πραγματική κατάσταση που βιώνουν τα παιδιά στους καταυλισμούς προσφύγων βλ. V. Digidiki, «The experience of distress Child migration in Lesbos» στο J. Bhabha, F. X. Bagnoud, J. Kanics, D. Senovilla- Hernandez (eds) *Research Handbook on Child Migration*, ed. E. Elgar, 2018 – Τη σχετική ωραιοποίηση των πραγμάτων στη λογοτεχνία διαφορετικών χωρών, λόγω της αυτολογοκρισίας του συγγραφέα, διαπίστωσαν πολλοί μελετητές στο Συνέδριο, «L'écriture de la migration dans la littérature et le cinéma contemporains pour adultes et pour enfants: Frontières, passages, errances et figures du tragique», Université de Caen, 21 – 23 Νοεμβρίου, 2019.
28. Βλ. σχετικά V. Feuillebois, «Narration» στο A. Montandon (επιμ.) *Dictionnaire littéraire de la nuit*, Honoré Champion 2013, 825 – 853.

29. Βλ. L. A. Liang-B. Brendler, L. Galda, “The Refugee Experience in Books for Adolescent’s”, *Journal of Children’s Literature*, 35, 2009, 59 -68.
30. Γενικά σχετικά με τη βίαιη σύγκρουση θρησκευτικών και εθνικών ταυτοτήτων που βιώνουν οι επήλυδες, πρόσφυγες ή μετανάστες ή ακόμα και η επόμενη γενιά των παιδιών τους, έχουν γραφεί αξιόλογα έργα στην Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία. Αναφέρω μόνο το έργο του γαλλόφωνου συγγραφέα από την Αλγερία, Μπουαλέμ Σανσάλ, *Ο Γερμανός Μουζαχεντίν – Το ημερολόγιο των αδελφών Σίλλερ* (μεταφρ. Ε. Χ. Γραμματοπούλου, Πόλις, 2010)./ Το πρόβλημα ως προς τη λογοτεχνική ποιότητα που δημιουργεί συχνά η άμεση καταγραφή της επικαιρότητας εξετάζει η Α. Κατσίκη-Γκίβαλου. Βλ. Προσφυγικό ζήτημα: Σύγχρονες αφηγήσεις για παιδιά, στο Τ. Τσιλιμένη-Ε. Κονταξή-Ε. Σηφάκη (επιμ.) *Θεωρήσεις της Παιδικής-Εφηβικής Λογοτεχνίας, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Β.Δ. Αναγνωστόπουλο, χ.χ*, 347-361.
31. Ο συγγραφέας αναφέρεται κυρίως στην τρομοκρατία βλ. A. Maalouf, *Le Naufrage des civilisations*, Grasset, 2019, 79.
32. R. Mc Callum, *Ideologies of Identity in Adolescent Fiction – The Dialogic Construction of Subjectivity*, Garland, 1999.